

د: ۸۸/۱۲/۲۵

پ: ۸۹/۱/۲۵

اشعار حافظ در نسخه ۸۰۷ هجری قمری*

مهدی رحیم‌پور**

چکیده

در چند سال اخیر غالب پژوهشها در زمینه دیوان حافظ، در خصوص دستنویسهای دیوان اوست و بحث و بررسی در مبانای هنر او به مراتب کمتر از تحقیق و بررسی نسخ خطی مربوط به اوست. حافظ و فردوسی در بین شاعران زبان فارسی بیشترین حجم تحقیقات مربوط به نسخه‌شناسی را به خود اختصاص داده‌اند که چرایی این موضوع خود می‌تواند موضوع پژوهشی جداگانه و مفصل باشد. همین اختلاف بین نسخه‌ها باعث شده تا محققان و حافظ‌پژوهان معاصر همیشه به دنبال یافتن نسخه‌ای برتر و کهن‌تر از دیوان حافظ باشند تا بر اساس آن اقدام به ارائه تصحیح و چایی بهتر از دیوان حافظ کنند. در همین راستا چندی پیش دو تن از محققان تاجیک اقدام به چاپ نسخه‌ای از غزلیات حافظ کردند که در «مجموعه ۵۵۵ دوشنبه» کتابت شده است. این مقاله ضمن معرفی نسخه چاپی این غزلیات و نقد اجمالی آن، فهرست‌وار به بررسی حضور اشعار حافظ در منابع کهن و نیز نسخه‌های موجود دیوان وی، به ویژه قبل از سال ۸۰۷ق، پرداخته است.

کلیدواژه‌ها: گزیده غزلیات حافظ، نسخه ۸۰۷ق، مجموعه ۵۵۵ دوشنبه

* استاد دانشمند و حافظ‌شناس بزرگ، دکتر سلیم نیساری، این مقاله را قبل از چاپ خواندند و نکات بسیار مفید و سودمندی برای اصلاح پیشنهاد کردند که تقریباً همه آنها اعمال شد. از لطف و شاگردنوازیهای حضرت ایشان کمال امتنان و سپاسگزاری را دارد.

** پژوهشگر فرهنگستان زبان و ادب فارسی (گروه دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره)

بیشترین پژوهشهایی که طی چند سال اخیر در زمینه دیوان حافظ انجام گرفته، در خصوص نسخه‌های دیوان اوست و بحث و بررسی در مبانی هنر او به مراتب کمتر از تحقیق و بررسی نسخ خطی اوست. حافظ و فردوسی در بین شاعران زبان فارسی بیشترین حجم تحقیقات مربوط به نسخه‌شناسی را به خود اختصاص داده‌اند که چرایی این موضوع خود می‌تواند موضوع پژوهشی جداگانه و مفصل باشد. استاد شفیع کدکنی معتقد است که مباحث مربوط به نسخه‌بدهای حافظ هم، خود به صورت غیرمستقیم، «بحث در هنر و شیوه خلاقیت شعری اوست». او تأثیر عوامل سیاسی، تجدید نظر خود حافظ بنا به دلایل جمال‌شناختی، و تبدیل به لحاظ موسیقی کلام را از عمده‌ترین دلایل اختلاف بین نسخه‌های مختلف دیوان حافظ دانسته است (شفیع کدکنی ۱۳۶۸: ۴۲۰-۴۲۱). همین اختلاف بین نسخه‌ها باعث شده است تا محققان و حافظ‌پژوهان معاصر همیشه به دنبال یافتن دستنویسی برتر و کهن‌تر از دیوان حافظ باشند تا بر اساس آن اقدام به ارائه تصحیح و چاپی بهتر از دیوان حافظ کنند. در همین راستا چندی پیش دو تن از محققان تاجیک اقدام به چاپ دست‌نویس ۸۰۷ هجری کردند.^۱ این نسخه در هاشم نسخه‌ای معروف به «مجموعه ۵۵۵ دوشنبه» با تاریخهای ۸۰۵، ۸۰۶ و ۸۰۷ فراهم آمده است و حاوی ۴۱ غزل و دو قطعه از اشعار حافظ شیرازی است.^۲

این غزلیات در مجموعه‌ای است که در ایران به «مجموعه ۵۵۵ دوشنبه» معروف است و در کتابخانه فرهنگستان علوم تاجیکستان در شهر دوشنبه نگهداری می‌شود.^۳ دستنویس دارای سه تاریخ ۸۰۵ و ۸۰۶ و ۸۰۷ و به خط دو کاتب است. معرفی مفصل این مجموعه را استاد دانش‌پژوه و استاد ایرج افشار جداگانه انجام داده‌اند و علاقه‌مندان می‌توانند بدان منابع مراجعه کنند (دانش‌پژوه ۱۳۵۸: ۱۰-۱۴؛ افشار ۱۴۱۷: ۱۳۴۵-۱۳۷۱؛ نیساری ۱۳۸۰: ۲۷-۲۹). ولی ما در اینجا برای علاقه‌مندان و دانشجویانی که احیاناً اطلاعی از وجود این نسخه ندارند و این یادداشت را نیز از نظر می‌گذرانند، اجمالاً یادآوری می‌کنیم که این مجموعه در سالهای ۸۰۵ و ۸۰۶ و ۸۰۷ هجری توسط دو کاتب خوش‌ذوق به نامهای محمد بن عبدالواحد الهروی و ابن میمن بن عبدالله بن عمر الحافظ المعلم ابرقوهی کتابت شده است. از ویژگیهای مهم نسخه، سوای قدمت آن، وجود رسالاتی در متن و حاشیه است که از اهمیت

فوق‌العاده‌ای برخوردارند. برخی از این آثار عبارت‌اند از *لمعات* فخرالدین عراقی، دیوان محمود بن محمد بکرانی، غزلی از جمال‌الدین یوسف دامغانی، *مقامات* شیخ ابوسعید ابوالخیر، دیوان عبید زاکانی، منتخب اشعار مطهر شیرازی، *مقطعات ابن‌یمین*، و *غزلیاتی از حافظ*، که ما در اینجا به معرفی نسخه چاپی این غزلیات که در سال ۱۳۸۷ از سوی انتشارات فرهنگستان هنر به چاپ رسیده است، می‌پردازیم. اشعار حافظ در این مجموعه توسط دو تن از محققان تاجیک، به نامهای امریزدان علیمردان و ظاهر احراری، و صرفاً از روی تک‌نسخه و با مقابله کردن با چند نسخه دیگر چاپ شده است. استاد نیساری در مقدمه کتاب *ارزشمند مقدمه‌ای بر تدوین غزلهای حافظ* رواج چاپهای جدید حافظ را به دو دسته چاپهای آزاد و چاپهای مستند تقسیم‌بندی کرده است که بر اساس آن، چاپهای مستند را نیز شامل سه گروه چاپ مستند تک‌نسخه‌ای، چاپ مستند مشهود، و چاپ مستند مشهود انتقادی دانسته است. چاپی که متن آن نمایانگر یک نسخه خطی مشخص باشد، چاپ مستند تک‌نسخه‌ای نام دارد که کتاب مورد نظر ما نیز همین وضعیت را دارد^۴ (نیساری ۱۳۶۷: ۴۱). این چاپ بر اساس نسخه ۸۰۷ق که ۴۱ غزل و دو قطعه دارد، تهیه شده و از چند نسخه خطی و چاپی دیوان حافظ نیز برای مقابله استفاده شده است. البته هیچ‌جا کلمه یا عبارتی از نسخه‌بدلها وارد متن نشده و همه جا تلاش بر آن بوده است که اصل متن دست نخورده باقی بماند. نسخه‌هایی نیز که برای مقابله استفاده شده‌اند، عبارت‌اند از یک نسخه که طبق ادعای مصححان از اوایل قرن هشتم است و با علامت «ب» مشخص شده^۵ و چهار نسخه قرن دهم که با علامتهای «و»، «ز»، «ح»، و «ط» مشخص شده‌اند و در ذخیره دستنویسهای پژوهشگاه آثار خطی محفوظ‌اند. چاپهای نیساری، خانلری، غنی و قزوینی هم که سه چاپ مهم ایران هستند و در این اثر به ترتیب با علامتهای «ج»، «د»، «ه» نشان یافته‌اند، نیز، با نسخه مذکور مطابقت داده شده‌اند. اصل نسخه قبلاً در سال ۱۹۵۹م توسط کلثوم گلیموا معرفی شده و در سال ۱۹۷۱م توسط همو به خط سیریلیک به چاپ رسیده است. قبل از این چاپ، در سال ۱۹۶۵م، نیز دیدیر یا دیریر در مورد این نسخه مقاله‌ای با عنوان «معلومات تازه راجع به متن اشعار حافظ» منتشر کرد.

چاپ گزیده غزلیات حافظ با مقدمه بسیار کوتاه دکتر محمدجعفر یاحقی آغاز می‌شود. یاحقی در این مقدمه کوتاه می‌گوید که تمام نسخه «به دست یک دانشمند ابرقوهی کتابت شده است» (ص ۸)، در حالی که قبلاً اشاره کردیم که حداقل دو کاتب به کتابت نسخه پرداخته‌اند. پس از مقدمه دکتر یاحقی، مصححان تاجیک در مقدمه‌ای بیست و دو صفحه‌ای که بر کتاب نوشته‌اند، به معرفی «مجموعه ۵۵۵ دوشنبه»، معرفی صفحاتی که اشعار حافظ در آن مندرج است، و گزارشی از نسخه‌های خطی و چاپی مورد استفاده برای مقابله با نسخه پرداخته‌اند. سپس در ۴۵ صفحه ابیات حافظ را آورده و در پاورقی به مقابله با نسخ خطی و چاپی مذکور پرداخته‌اند.

ترتیب غزلها نیز به کلی متفاوت با سایر دیوانهای حافظ است. به طوری که اولین غزل نسخه ۸۰۷ ق غزلی با این مطلع است: «ای غایب از نظر به خدا می‌سپارم / جانم بسوختی و به جان دوست دارم». آخرین غزل (قبل از دو قطعه) هم مطلعی چنین دارد: «ساقی به نور باده برافروز جام ما / مطرب بگو که کار جهان شد به کام ما». غزل «الا یا ایها السّاقی...» نیز دقیقاً در میانه غزلیات (بیست و یکمین غزل) قرار دارد (در مورد اختلاف ترتیب غزلهای مندرج در این مجموعه با سایر نسخ، نک: نیساری ۱۳۸۵).

به رغم تلاشهایی که مصححان برای ارائه چاپ بهتری از نسخه ۸۰۷ ق انجام داده‌اند در مواردی جزئی اشکالاتی به نظر راقم سطور رسید که در این یادداشت بدانها می‌پردازد، شاید در چاپهای بعدی مورد توجه ناشر و مصححان گرامی قرار گیرند.

اولین اشکال این چاپ، ذکر تاریخ کتابت این نسخه است که مصححان آن را ۸۰۵ ق ذکر و بر روی جلد نیز بر این تاریخ تأکید کرده‌اند. باید توجه داشت که اگرچه قسمتهایی از مجموعه ۵۵۵ دوشنبه در سال ۸۰۵ ق کتابت شده است، بخش عمده‌ای از آن نیز تاریخ کتابت ۸۰۶ و ۸۰۷ ق را دارد، ضمن اینکه غزلیات حافظ نیز در همین سال ۸۰۷ ق کتابت شده‌اند. با توجه به تصویر بخشهایی از مجموعه که دیوان حافظ نیز در حاشیه آن کتابت شده، و چند صفحه آن نیز در اختیار راقم سطور است،^۶ سه غزل حافظ در صفحات ۴۵ الف تا ۴۶ ب مندرج است و در کنار

همین غزلیات نیز تاریخ ۸۰۷ به وضوح دیده می‌شود. قسمت اعظم غزلیات حافظ در حاشیه صفحات ۱۳۶ ب تا ۱۵۱ ب به خطی دیگر^۷ پس از اتمام متن دیوان عبید زاکانی کتابت شده است. دوازده غزل از صفحه ۱۳۶ ب تا صفحه ۱۴۰ الف با کتابت ابرقوهی مندرج است. البته غزلی که در صفحه ۱۳۹ ب کتابت شده به خط کاتب اولی، یعنی هروی، است. در صفحه ۱۴۱ الف دو غزل در متن و حاشیه وجود دارد و از حاشیه صفحه ۱۴۵ الف تا حاشیه ۱۵۱ ب ۲۳ غزل به خط ابرقوهی کتابت شده است. غزل دیگری در حاشیه ۱۵۴ ب وجود دارد و دو قطعه نیز در حاشیه صفحه ۱۵۲ ب کتابت شده که در آغاز هر کدام مطالبی نیز در خصوص دلیل سروده شدن آنها آمده است. با توجه به تصریح حاشیه صفحه ۴۶ ب به تاریخ ۸۰۷ ق و با توجه به اینکه تاریخ ختم کتابت دیوان عبید زاکانی نیز در سال ۸۰۷ ق بوده و بلافاصله پس از اتمام آن به کتابت اشعار حافظ پرداخته شده است، به احتمال قریب به یقین، اشعار حافظ قبل از ۸۰۷ ق کتابت نشده‌اند. تنها یک غزل آن (اگر آن ترک شیرازی به دست آرد دل ما را...) که در متن است و نه در حاشیه، به نظر می‌رسد در سال ۸۰۶ ق کتابت شده باشد و آن هم به این دلیل است که در صفحه ۱۴۰ الف تاریخ کتابت نسخه صراحتاً ۸۰۵ نوشته شده و از طرفی در پایان صفحه ۱۴۵ الف به ۸۰۶ ق بودن تاریخ کتابت تصریح شده، و این غزل نیز بین این دو تاریخ، یعنی در صفحه ۱۴۱ الف، کتابت شده است، لذا احتمال دارد این غزل در سال ۸۰۶ ق کتابت شده باشد، ولی باز چون اصل نسخه در دست نیست تا از جزئیات صفحه‌بندی و افتادگیهای آن آگاه شویم و از طرفی خط غزل مذکور نیز متفاوت با خط صفحات بعد است، خواننده را به تأمل وادار می‌دارد؛ ولی آنچه مسلم است اینکه غزلیات بعد از سال ۸۰۵ ق کتابت شده‌اند و اینکه روی جلد و مقدمه (از جمله نک: ص ۱۳ و ۱۷ و ۲۲ و ...) به ۸۰۵ ق بودن تاریخ نسخه تصریح شده، صحیح نیست.

در صفحه ۱۴ اشاره کرده‌اند که استاد نیساری در چاپ خود از دیوان حافظ از

دو بیت

ای پادشاه صورت و معنی که مثل تو	نادیده هیچ دیده و نشنیده هیچ گوش
چندان بمان که خرقة ازرق کند قبول	بخت جوانت از فلک پیر ژنده‌پوش

صرف نظر کرده‌اند؛ در حالی که استاد نیساری عین این دو بیت را در دفتر دگرسانیها آورده است (نیساری ۱۳۸۵: ۹۵۸/۲) و دانسته نیست چرا مصححان چنین اظهار نظری کرده‌اند.

همچنین در صفحه ۱۵ نوشته‌اند: «در میان نسخه‌های خطی قدیم‌ترین که تا امروز کشف گردیده آثار [!] خطی حافظ شیرازی نسخه غزلیات منتخب ... در جای اول می‌ایستد». ضمن یادآوری این مسئله که به جای «آثار» می‌بایست «اشعار» گفته شود، در مورد قدیم‌ترین بودن نسخه مزبور نیز بحث کردیم که قبل از نسخه ۸۰۷ق چند نسخه دیگر نیز کشف گردیده است. صرف نظر از همه نسخه‌هایی که بدانها اشاره شد، حداقل نسخه ۸۰۳ق، که چند سال پیش کشف و چاپ شده است، می‌توانست مورد اشاره مصححان قرار بگیرد؛ ولی ظاهراً مصححان محترم کمتر در جریان نشر و پژوهش در حوزه حافظ‌شناسی در ایران هستند.

صرف نظر از موارد مذکور، مصححان هنگام قرائت غزلیات، در برخی موارد دچار بدخوانی‌هایی شده‌اند که ذیلاً به ترتیب صفحات چاپی بدانها اشاره می‌کنیم.
در صفحه ۳۳ در بیت

محراب ابرویم بنما تا سحرگهی دست دعا برآرم و در گردن آورم
۴۵۶ الف

به جای «برآرم» به اشتباه «بردارم» ضبط شده است. در همان صفحه در مصراع «خواهم که پیش می‌رمت ای بی‌وفا طیب» (همان) به جای «خواهم»، به اشتباه «خواه» آمده است.

در صفحه ۳۵ در مصراع «دردم نهفته به ز طیبیان مدعی» (۴۶ الف) به جای «دردم»، «در دم» ذکر شده است.

در صفحه ۳۷ در بیت

روی مقصود که شاهان به دعا می‌طلبند منظرش آینه طلعت درویشانست
به جای «آینه»، «آینه» ضبط شده و این نوع ضبط واژه در همه‌جای کتاب دیده می‌شود که باعث مختل شدن وزن شده است.

در صفحه ۳۸ در مصراع «حافظ آنجا به ادب باش که سلطان و ملک»، «ملک» را با تأکید به صورت «مُلک» علامت‌گذاری کرده‌اند که نادرست است.^۸ در همان

صفحه در مصراع «چرا ز کوی خرابات روی برتابم» (۱۳۷ الف) به جای حرف اضافه «ز»، «از» به کار برده‌اند. باز در همان صفحه در مصراع «غلام نرگس جمّاش آن سهی سروم» (همان)، به جای «جمّاش»، «جمالش» به کار برده شده است.

در صفحه ۳۹ در بیت

خزینة دل حافظ به زلف و خال مده که کارهای چنین حد هر سیاهی نیست
۱۳۷ ب

به جای «کارهای»، «کارهایی» چاپ شده است. در اصل نسخه به صورت «کاره‌اء» ضبط شده است.

در صفحه ۴۲ در بیت

زین آتش نهفته که در سینه من است خورشید شعله‌ایست که در آسمان گرفت
۱۳۸ الف

به جای «شعله‌ای»، «شعله» آمده است.

در صفحه ۴۷ در مصراع «حافظ از دست مده صحبت این کشتی نوح» (۱۴۰ الف)، واژه «نوح» از قلم افتاده است.

در صفحه ۵۱ در بیت

گفتم کجا ببخشی بر جان ناتوانم گفت آن زمان که نبود جان در میانه حایل
۱۴۵ الف

به جای «میانه»، «میان» ضبط شده است. در همان صفحه و در مصراع «با رب بینم آن را در گردنت حمایل»، دو اشتباه رخ داده است: یکی آنکه در اصل نسخه «گردن» است و نه «گردنت»، گرچه بنا به قول استاد نیساری، کاتب در ضبط واژه اشتباه کرده است (نیساری ۱۳۸۵: ۲/۱۰۲۰)؛ دیگر آنکه مصححان واژه را «گردنست» ضبط کرده‌اند که اشتباه است و هیچ وجهی ندارد.

در صفحه ۵۲ در بیت

ای نازنین صنم تو چه مذهب گرفته‌ای کت خون ما حلال‌تر از شیر مادرست
۱۴۵ ب

در مصراع دوم، حرف اضافه «از» به صورت مخفف «ز» آمده است. ضمناً شماره ورقی که این غزل در آن آمده «۱۴۵ ب» است که مصححان آن را «۱۴۵ الف» نوشته‌اند. در همان صفحه در بیت

از آستان پیر مغان سر چرا کشیم دولت در این سرا و گشایش برین در است
۱۴۵ ب

«برین» را «بر این» نوشته‌اند.

در صفحه ۵۳:

فرق است از آب خضر که ظلمات جای اوست تا آب ما که منبعش الله اکبرست
همان

«منبعش» را به صورت «منعاش» نوشته‌اند. باز در همان صفحه و همان غزل در بیت

ما آبروی فقر و قناعت نمی‌بریم با پادشه بگوی که روزی مقدرست
همان

«پادشه» را «پادشاه» ضبط کرده‌اند. در همان صفحه در مصراع «گنج زر گر نبود کنج قناعت باقیست» (۱۴۶ الف) به جای «کنج»، «گنج» آورده‌اند و باز در نسخه بدل به «کنج» اشاره کرده‌اند؛ در حالی که در متن اصلی هم «کنج» است. البته «گنج» هم در اصل نسخه بدون سرکش آمده و تنها با قراین می‌توان «گنج» و «کنج» را از هم تشخیص داد.

در صفحه ۵۶ در بیت

گفتم ای مسند جم جام جهان‌بینت کو گفت افسوس که آن دولت بیدار بخت
۱۴۶ ب

به جای «بیدار»، «بیداد» آمده است.

در صفحه ۵۷ در مصراع «زلف او دامست و خالش دانه آن دام و من» (۱۴۷ الف) «دامست»، به صورت «دام ست» آمده است.

در صفحه ۵۸ مصراع: «بسر سبز تو ای سرو که چون خاک شوم» (۱۴۷) ضمن اینکه «بسر» را «بر سر» نوشته‌اند، «سرو» را نیز به تبع اصل نسخه «سر» نوشته‌اند که وزن را مختل کرده است. البته همچنان که گفته شد، در اصل این اشتباه کاتب بوده

که «سرو» را «سر» کتابت کرده و مصححان نیز بدون توجه به وزن مصراع و سایر نسخه‌های خطی و چاپی آن را عیناً از روی نسخه ضبط کرده‌اند. در همان صفحه و در بیت

یارب آن زاهد خودبین که به جز عیب ندید دود آهیش در آینه ادراک انداز
۱۴۷ ب

به جای «آهیش»، «آهش» آورده‌اند و «آینه»، را «آینه» نوشته‌اند.

در صفحه ۵۹ در مصراع «مباش غره به بازی خود که در خبر است» (۱۴۷ ب) «بازی» را به صورت «بازی» آورده‌اند.

در صفحه ۶۵ در مصراع «تو بنده‌ای گله از دوستان مکن حافظ» (۱۴۹ ب)، «بنده‌ای» به پیروی از کاتب نسخه «بنده» ضبط شده است.

در صفحه ۶۶ در مصراع «احوال شیخ و قاضی و شرب الیهودشان» (۱۴۹ ب)، علی‌رغم اینکه در نسخه بین «قاضی» و «شرب الیهود» حرف عطف «و» نیست، مصححان این حرف را آورده، و در پاورقی هیچ اشاره‌ای به اختلاف نسخه‌ها نکرده‌اند. لازم به ذکر است که همین مسئله را دکتر نیساری جزو اشتباهات کاتب ذکر کرده است (همان: ۲ / ۹۶۰). در همان صفحه در بیت:

عشق است و مفلسی و جوانی و نوبهار عذرم ببین و جرم به ذیل کرم پیوش
۱۴۹ ب

بین «ذیل» و «کرم» به اشتباه حرف عطف «واو» ذکر شده است.

در صفحه ۶۷ در مصراع «سماط دهر دون‌پرور ندارد شهد آسایش» (۱۵۰ الف)، «ندارد» به صورت «ندار» آمده است.

در صفحه ۷۰ در بیت

دل سرایرده محبت اوست دیده آینه‌دار طلعت اوست
۱۵۰ الف

«آینه» به صورت «آینه» نوشته شده است.

در صفحه ۷۱ در بیت

نثار روی تو هر برگ گل که در چمن است فدای قد تو هر سروبن که بر لب جوست
۱۵۱ الف

به جای «بن»، «بون» آورده‌اند.

در صفحه ۷۴ در مصرع «چندان بود کرشمه و ناز سهی قدان» (۱۵۴ب)، به جای «کرشمه» مصححان «که شمّه» آورده‌اند؛ در حالی که در اصل نسخه نیز چنین چیزی نیست و واژه نامشخصی در بالای مصرع آمده که قابل قرائت نیست. استاد نیساری به همین دلیل این مصرع را جزو مواردی دارای اشکال آورده‌اند که در اصل کاتبان مرتکب آن اشتباهات شده‌اند (همان: ۱/ ۱۲۸-۱۲۹).

از دیگر مواردی که می‌توان اشاره کرد، این است که مصححان جملات و عباراتی را که در آغاز برخی غزلها آمده است حذف کرده‌اند، ولی با توجه به اینکه این چاپ از روی تک‌نسخه تصحیح شده و هدف معرفی نسخه مشخصی بوده است، بهتر می‌بود که همه جزئیات مندرج در متن ذکر می‌شد؛ عباراتی نظیر «للمولی السعید شمس‌الدین محمد حافظ تغمده الله» (۴۵ الف)، یا «لمولانا شمس‌المله و الدین محمد حافظ رحمه الله» (۱۳۶ ب) و... اما مهم‌تر از اینها جملات و عباراتی است که در آغاز دو قطعه حافظ آمده است و به نوعی سبب سروده شدن قطعات مذکور را بیان کرده است و مصححان آنها را در پاورقی آن هم با غلطهای متعدد آورده‌اند؛ یکی قطعه

پادشاهها لشکر توفیق همراه تواند خیز اگر بر عزم نخجیر جهان رو می‌کنی
۱۵۲ ب

است که در ابتدای آن نوشته شده است: «در حالتی که منادمه اهل فضل را در شیراز ده، هفت نیم خواستند کرد، خازن پادشاه سعید شاه شجاع با شاه التفات نفرمود و بر باده فرمود و مولانا محمد حافظ این قطعه بگفت، رحمهم الله» که مصححان متن، «منادمه» را «میاومه»، «ده» را «به»، «خازن» را «وزرای»، «شاه» را «نگاه»، «نفرمود» را «بفرمود»، «بر باده» را «زیاده» و «رحمهم الله» را «رحمه الله» قرائت کرده‌اند.^۹ قطعه دیگر عبارت از این است:

آن کیست تا به حضرت سلطان ادا کند کز جور دور گشت شریک بها پدید
(همان)

که در آغاز آن آمده است: «ایضاً مولانا محمد فرماید در باب آنکه مولانا سعدالدین انسی را قضا[ی] فارس داده بودند و شیخ فرید را منصب ندیمی» که مصححان «فرماید در باب» را «را به دریاب» قرائت کرده‌اند.^{۱۰} (ص ۷۷ پاورقی).

صرف نظر از این موارد که مستقیماً به مصححان بر می‌گردد، بیست و دو اشتباه در چند غزل راه یافته است که کاتبان مرتکب آنها شده‌اند و مصححان را در آنها هیچ دخالتی نیست، گرچه بهتر می‌بود آن موارد را که استاد دکتر نیساری نیز با دقت هر چه تمام‌تر مطرح کرده‌اند، اصلاح یا دست‌کم مطرح می‌کردند.^{۱۱}

سخن آخر اینکه، به نظر نگارنده بهتر می‌بود در کنار متن حروف چینی شده نسخه ۸۰۷ ق تصویر نسخه نیز به صورت نسخه‌برگردان (فاکسیمیله) چاپ می‌شد تا علاقه‌مندان و محققان و صاحب‌نظران حوزه حافظ‌شناسی و حافظ‌پژوهشی با مشاهده اصل نسخه و ابیات حافظ و مقابله آن با چاپها و نسخه‌های دیگر، اگر نکته‌ای جهت رفع مشکلاتی در ابیات حافظ بود، اقدام می‌کردند. اگرچه این نسخه در ایران به رؤیت چند تن از حافظ‌شناسان رسیده است، باز به لحاظ قدمت نسخه و نزدیکی زمان کتابت به عصر حافظ، چاپ آن به صورت نسخه‌برگردان منطقی‌تر به نظر می‌رسید. استاد ایرج افشار در مقاله‌ای با عنوان «چاپ نسخه‌برگردان مخطوطات» (طرح مقدماتی) ده مورد از ویژگیهایی را که یک نسخه باید دارا باشد تا بهانه‌ای برای چاپ نسخه‌برگردان آن گردد، برشمرده است.^{۱۲} (افشار ۱۳۸۴). به نظر راقم این سطور شاید یک دلیل دیگر بتوان بدانها افزود و آن اینکه، در مورد متونی مانند دیوان حافظ و یا شاهنامه فردوسی که به لحاظ وجود نسخه‌های متعدد، تصحیحها و اظهارنظرهای مختلفی نیز در زمینه چاپ متن آنها وجود دارد، چاپ نسخه‌برگردان نسخه‌ای که کم‌وبیش دارای اهمیت تاریخی باشد، می‌تواند به تصحیح هر چه بهتر متن کمک کند.

به هر حال چایی که از نسخه ۸۰۷ ق توسط مصححان تاجیک انجام گرفته، اگرچه دارای اشکالاتی است، به دلیل در دسترس نبودن اصل نسخه و اینکه به رغم اهمیت آن بسیاری از مصححان دیوان حافظ به این نسخه توجه نشان نداده‌اند، مغتنم است.

پی‌نوشتها

۱. در ادامه اشاره خواهیم کرد که تاریخ صحیح کتابت اشعار حافظ، بر خلاف نظر مصححان، سال ۸۰۷ هجری است نه ۸۰۵.
۲. نگارنده در ابتدا مسیر ضبط و ثبت ابیات و اشعار حافظ در مجموعه‌ها، جنگها و منابع مختلف را از دوران حیات حافظ تا سال ۸۰۷ هجری به صورت فهرست‌وار در ابتدای مقاله به عنوان مقدمه آورده بود که چون همان بخش عیناً در مجموعه دیگری چاپ شد، لذا از مقدمه این مقاله حذف شد. در مورد سیر ضبط اشعار حافظ در زمان حیات او بنگرید به: رحیم‌پور ۱۳۸۹.
۳. لازم به توضیح است که در سال ۱۳۸۳ باقر کمال‌الدینی در سخنرانی‌ای که در دومین همایش ملی ایران‌شناسی ارائه کرد، به معرفی این نسخه پرداخت و تسامحاً آن را قدیم‌ترین نسخه باقیمانده از دیوان حافظ نامید. نگارنده به رغم تلاشهایی که انجام داد نتوانست به متن سخنرانی وی دست پیدا کند و بنا به اظهار مسئولان انتشارات بنیاد ایران‌شناسی فعلاً مجموعه مقالات دومین همایش منتشر نشده است. ما نیز از طریق مجله آینه میراث با این مطلب آشنا شدیم (نک: عزیزی ۱۳۸۳: ۲۶۲).
۴. از نظر دکتر نیساری، چاپ مستند مشهود چاپی است که در آن از چند منبع استفاده می‌شود و در عین حال معلوم است که هر کلمه یا عبارت در متن به کدام منابع مستند است. چاپ مستند مشهود انتقادی نیز عبارت از چاپی است که علاوه بر مشخص بودن استناد هر کلمه یا عبارت در متن اشعار، اگر قرائت منتخب متکی به ضبط اکثریت نسخ نباشد دلایل ترجیح و انتخاب آن در بخش ویژه‌ای توضیح داده شود (نک. نیساری ۱۳۶۷: ۴۱).
۵. این نسخه که بنا به ادعای عرفان نسخه از اوایل قرن نهم است، به مجموعه شخصی پرفسور نجمی سیفی، از دانشمندان تاجیک تعلق دارد. تاکنون این نسخه شناسایی و معرفی نشده است. اگر چه تاریخ کتابت این نسخه به طور قطع مشخص نشده است، اگر، همچنان که مصححان در مقدمه (ص ۲۴-۲۸) متذکر شده‌اند، این تاریخ ابتدای قرن نهم باشد، بدون تردید یکی از مهم‌ترین مجموعه‌های کشف‌شده اخیر محسوب خواهد بود؛ چرا که احتمال بر آثاری دارد از جمله: ۱. گل و نوروز جلال طبیب؛ ۲. مثنوی خسرونامه عطار در متن مجموعه (که به احتمال زیاد همان الهی‌نامه است که استاد شفیعی کدکنی بحث مفصلی در مورد نام این اثر عطار کرده و نشان داده که نام اصلی کتاب «خسرونامه» بوده است و فرد یا افراد خاصی نام آن را به الهی‌نامه بدل کرده‌اند (نک: شفیعی کدکنی ۱۳۸۷: ۵۰ به بعد)؛ ۳. دیوان مولوی؛ ۴. دیوان حافظ؛ ۵. منتخب غزلیات سلمان ساوجی در حاشیه. این آثار از یک طرف و قدمت احتمالی نسخه از طرفی دیگر، اهمیت فوق‌العاده مجموعه را نشان می‌دهد.

۶. از دوست فاضل و نسخه‌پژوه ارجمند جناب آقای سید محمدتقی حسینی که از راه لطف تصویر چند صفحه از مجموعه را در اختیار نگارنده قرار داد، بی‌نهایت سپاسگزارم.
۷. اشاره کردیم که این مجموعه به خط دو کاتب مختلف است. قسمتی را محمد بن عبدالواحد هروی کتابت کرده است و قسمتهایی را نیز محمد بن ابراهیم بن عبدالله بن عمر المعلم ابرقوهی. ظاهراً قسمت عمده اشعار حافظ توسط ابرقوهی کتابت شده است که دارای خطی نیکوتر و زیباتر از خط هروی است.
۸. این مورد به غیر از نسخه ۸۰۷ ق در دو نسخه ۸۱۳ ق و ۸۸۹ ق نیز به همین صورت ضبط شده است؛ ولی در یکی از نسخه‌های قرن نهم که اساس چاپ دکتر نیساری نیز بوده است، به این شکل است: «حافظ اینجا به ادب باش که سلطانی و مُلک» (نیساری ۱۳۸۷: ۳۲).
۹. با توجه به اینکه تنها فتوکپی یا تصویر نسخه در اختیار استاد افشار بوده است (افشار ۱۴۱۷: ۱۳۴۵)، لذا استاد نیز در قرائت این جملات به مشکلاتی چون عدم وضوح و افتادگی برخورد کرده است. از این رو عبارت و کلمات «ده، هفت و نیم»، «با شاه» و «بر باده» را نتوانسته است بخواند و به جای آنها از (...) استفاده کرده است (همان: ۱۳۷۱)، ولی تصویری که در اختیار نگارنده است نسبتاً خواناتر است. ابیات حافظ به ویژه بیت «آنکه با ده هفت و نیم آورد بس سودی نکرد/ فرصت بادا که هفت و نیم باده می‌کنی» (ص ۷۶) روشنگر بسیاری از ابهامات واژگانی در عبارت مورد نظر است.
۱۰. ظاهراً در تصاویری که استاد افشار در اختیار دارد، واژه‌های «انسی» و «منصب» خوانا نبوده و استاد را در قرائت قطعه دچار مشکل کرده است (همان: ۱۳۷۲).
۱۱. دکتر نیساری همه مواردی را که کاتبان در ضبط ابیات اشتباه کرده‌اند، با دقت از متن استخراج کرده و در پایان توضیحات تکمیلی خود بر تک‌تک غزلها به آنها اشاره کرده است. نگارنده در این یادداشت به نمونه‌هایی از آنها به تناسب بحث اشاره کرده و برای پرهیز از اطالۀ کلام و تکرار مکررات از ذکر همه آنها صرف‌نظر نموده است. علاقه‌مندان می‌توانند برای مشاهده آنها به نیساری ۱۳۸۵: غزلهای شماره ۵، ۱۰، ۴۳، ۵۲، ۶۰، ۶۸، ۷۰، ۷۱، ۸۱، ۹۵، ۲۳۷، ۲۳۹، ۲۴۲، ۲۴۶، ۲۵۶، ۲۷۱ و ۴۱۹ مراجعه کنند.
۱۲. استاد افشار در ضمن این مقاله فهرست‌وار به ۱۶۳ نسخه که به صورت نسخه‌برگردان چاپ شده اشاره کرده‌اند.

منابع:

- افشار، ایرج، ۱۳۸۴، «چاپ نسخه‌برگردان مخطوطات (دوره مقدماتی)» آینه میراث، دوره جدید، شماره ۲۹، ص ۱-۴۱.
- _____، ۱۴۱۷ق، «مجموعه ۵۵۵ دوشنبه»، المحقق الطباطبایی فی ذکراه السنویه الاولی، المجلد الثالث (بخش فارسی)، قم، ص ۱۳۴۵-۱۳۷۱.
- حافظ، شمس‌الدین محمد، دیوان، به کوشش پرویز ناتل خانلری، تهران، ۱۳۷۵.
- _____، دیوان (بر اساس نسخه نویافته بسیار کهن)، به کوشش علی بهرامیان و صادق سجادی، با توضیحات کاظم برگ نیسی، تهران، ۱۳۷۹.
- _____، گزیده غزلیات، نسخه ۸۰۵ هجری قمری، مقدمه و شرح امریزدان علیمردان و ظاهر احراری، تهران، ۱۳۸۷.
- _____، دیوان بر اساس نسخه‌های خطی سده نهم، به کوشش سلیم نیساری، تهران، ۱۳۸۷.
- دانش‌پژوه، محمدتقی، ۱۳۵۸، «بنیاد خاورشناسی شهر دوشنبه»، فهرست نسخه‌های خطی، تهران، ص ۱۰-۱۴.
- رحیم‌پور، مهدی، ۱۳۸۹، «مدخلی بر بررسی اشعار حافظ در زمان حیات او»، مزدک‌نامه، به کوشش جمشید کیان‌فر و پروین استخری، تهران.
- شفیع‌ی کدکنی، محمدرضا، ۱۳۶۸، موسیقی شعر، تهران.
- _____، ۱۳۸۷، مقدمه بر الهی‌نامه، فریدالدین عطار نیشابوری، تهران.
- عزیزی، غلامرضا، ۱۳۸۳، گزارش «سخنرانیهای گروه کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی آثار ایرانی در دومین همایش ملی ایران‌شناسی»، آینه میراث، دوره جدید، سال دوم، شماره چهارم، پیاپی ۲۷.
- نیساری، سلیم، ۱۳۶۷، مقدمه‌ای بر تدوین غزلیات حافظ، تهران.
- _____، ۱۳۸۰، نسخه‌های خطی حافظ (سده نهم)، شیراز.
- _____، ۱۳۸۵، دفتر دیگرسانیها در غزلیات حافظ، تهران.
- _____، ۱۳۸۷، دیوان حافظ بر اساس نسخه‌های خطی سده نهم، تهران.